

พจนานุกรมศัพท์แพทย์และเภสัชกรรมแผนไทย (๒)

**คณะกรรมการจัดทำพจนานุกรมศัพท์แพทย์และเภสัชกรรมแผนไทย
ในคณะกรรมการคุ้มครองและส่งเสริมภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย*†**

กรมพัฒนาการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก ซึ่งเป็นหน่วยงานในสังกัดกระทรวงสาธารณสุข ที่รับผิดชอบในการถ่ายทอดองค์ความรู้และเทคโนโลยีด้านการแพทย์แผนไทย ในระบบบริการสุขภาพ ได้ร่วมมือกับสำนักวิทยาศาสตร์ราชบัณฑิตยสถาน จัดทำพจนานุกรมศัพท์แพทย์และเภสัชกรรมแผนไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถานขึ้น โดยมีเป้าหมายที่จัดทำพจนานุกรมศัพท์แพทย์และเภสัชกรรมแผนไทยอย่างน้อย ๑,๐๐๐ คำ เพื่อใช้เป็นเอกสารอ้างอิงด้านการแพทย์แผนไทย บทความนี้จึงนำศัพท์จากผลการพิจารณาของคณะกรรมการทั้ง ๒ คณะมาทยอยลงพิมพ์ในวารสารการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก เพื่อรับฟังความคิดเห็นของผู้ที่เกี่ยวข้องในวิชาชีพแพทย์แผนไทย ซึ่งหากมีข้อคิดเห็นที่แตกต่างจะได้นำเสนอต่อคณะกรรมการให้พิจารณาปรับปรุงแก้ไขต่อไป.

ศัพท์แพทย์แผนไทยเรียงตามลำดับอักษร

กลละ กะละละ น. รูปเริ่มแรกทีปฐิสนธิในครรภ์มารดา ซึ่งจะเจริญเติบโตต่อไปจะกลายเป็นทารก.

กระระ น. ชื่อตานจรชนิดหนึ่ง เกิดจากพยาธิ ผู้ป่วยจะมีอาการท้องเสีย อุจจาระสีซีดขาว ซึ่งถ้าได้รับการรักษาทันที่ทั้งตัวก็จะหายไป ถ้าไม่หายจะมีผื่นขึ้นเหมือนผดขึ้นทั้งตัวท้องโต จุกเสียดแน่น ปวดท้อง ชีต ในผู้ป่วยบางคนอาจพบตัวพยาธิไต่ออกมาตามทวารหนักหรือคอก หากเป็นมากอาจถึงตายได้ เช่น ในคัมภีร์ปฐมจินดาตอนหนึ่งว่า

“... อันว่าลักษณะตานจรจำพวกหนึ่ง ชื่อกระระ มีโทษให้ลงท้อง อุจจาระขาวดุจดั่งดินสอพอง ครั้นวางยาถูกแล้วก็หยุดไป ให้พริ้งขึ้นทั้งตัวดั่งยอดผด แล้วให้ตาฟางแลตาเป็นเกล็ดกระดี่ มักชอบกินเกลือกินกะปิ อันว่าไส้เดือนจำพวกนี้ บังเกิดขึ้นเป็นอุปาทิกะครู่เดียวยามเดียวก็เต็มไส้ ด้ร้อยตัวพันตัว จึงให้ไส้พองท้องใหญ่ขึ้นคับอคับใจ อืดอืดอยู่ประมาณ ๗ วัน ตัวแก่ขึ้นก็คลานออกมาทางทวารหนักก็มี ทางคอกก็มี กระทำให้อาเจียน ให้จุกเสียด แลขบเอาท้องดังจะขาดใจตาย ให้ร้อน

* **คณะกรรมการที่ปรึกษา :** ประธาน นพ.วิชัย โชควิวัฒน์, รองประธาน รศ.ดร.ชยันต์ พิเชียรสุนทร, **อนุกรรมการ** ศ.ดร.กำจร มัญญะปิฏ, ศ.ดร.กาญจนา นาคสกุล, ศ.ดร.กฤษณา ชูติมา, ศ.(พิเศษ) ชลธิรา สัตยาวัฒนา, ศ.ดร.นพ.ปณต มิละเสน, ศ.ดร.นพ.สมชัย บวรกิตติ, พญ.สมบุญเกียรตินันท์, นางนัยนา วราอศุวปติ, นพ.ปราโมทย์ เสถียรรัตน์, ผู้อำนวยการกองประกอบโรคศิลปะหรือผู้แทน, นายสุพจน์ แจ่มเร็ว, นายปวิตร่องวิระ, นายสมบัติ พลายน้อย, นายปิ่นแก้ว ต้นนวล, นายบุญมี ทองศรี, นายประกอบ อุบลขาว, นายมนาวุฑ ฤคมาต, นายยงยุทธ ตริณุชกร, นางเย็นจิตร เตชะดำรงสิน, **อนุกรรมการและเลขานุการ** ดร.อัญชลี จูทะพุทธิ, **อนุกรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ** นางสาวสมทรง ศกุนตนาค, นางกนกทิมา สิทธิธัญกิจ.

† **คณะกรรมการจัดทำ :** ประธาน นพ.วิชัย โชควิวัฒน์, รองประธาน รศ.ดร.ชยันต์ พิเชียรสุนทร, **อนุกรรมการ** ศ.ดร.เพียรวิทย์ เหมือนวงษ์ญาติ, พญ. สมบุญเกียรตินันท์, นางนัยนา วราอศุวปติ, นพ. ปราโมทย์ เสถียรรัตน์, ร.ต. หญิงศิริพงษ์ แพทยานนท์, นายสมศักดิ์ หัสละเมียร, พ.ท. อัมแสงปัญญา, นายวุฒิ วุฒิธรรมเวช, นายสุวัฒน์ ตั้งจิตรเจริญ, ประธานกรรมการวิชาชีพสาขาแพทย์แผนประยุกต์หรือผู้แทน, นางกัญญา ดิวิเศษ, นางพรทิพย์ เดิมวิเศษ, **อนุกรรมการและเลขานุการ** ดร.อัญชลี จูทะพุทธิ, **อนุกรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ** นางสาวสมทรง ศกุนตนาค, นางกนกทิมา สิทธิธัญกิจ, นางมาลา สร้อยสำโรง, นางสาวจิรัชยา แก้วสนธยา, นางสาวธนาธิป ภูมิแพ.

กระสับกระส่าย น้ำซัดผาดเผือดหาเลือดมิได้อยู่ประมาณ ๘ วันก็ตาย รวมทั้งล้มไข้ไปจนถึงวันตาย เป็น ๑๕ วันด้วยกัน แก้มได้เลย เป็นอาการตัด รักษาไม่รอด...". ดูตานจร ใน ตาน ประกอบ.

กาลตรีโทษ น. ช่วงเวลาที่กองสมุฏฐานทั้ง ๓ กอง อันได้แก่ ปิตตะ วาตะ และเสมหะ ร่วมกันกระทำให้เกิดโทษ.

กาลทวารณโทษ น. ช่วงเวลาที่กองสมุฏฐานปิตตะ วาตะ หรือ เสมหะ ๒ ใน ๓ กองสมุฏฐาน ร่วมกันกระทำให้เกิดโทษ.

กาลทวนโทษ ดู กาลทวารณโทษ.

กาลเอกโทษ น. ช่วงเวลาที่กองสมุฏฐานปิตตะ วาตะ หรือ เสมหะ กองใดกองหนึ่ง กระทำให้เกิดโทษ.

กมิชาติ น. นอน หมุ่นนอน พยาธิ.

ขันธ น. ตัว, หมู่, กอง, พวก, หมวด, ส่วนหนึ่ง ๆ ของรูปกับนามที่แยกออกเป็น ๕ กอง คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ซึ่งเรียกว่า ขันธ ๕ หรือ ขันธทั้ง ๕, ขันโธ ก็เรียก.

ขันธ ๕ น. กองห้า กองแห่งรูปธรรม ๑ หมวดกับนามธรรม ๔ หมวด รวมเป็น ๕ หมวดที่ประชุมกันเข้าเป็นหน่วยรวมเป็นชีวิต ประกอบด้วย รูปขันธ เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ และวิญญาณขันธ, เบญจขันธ ก็เรียก.

ขันโธ ดู ขันธ.

ขวัญ ๑. น. พลังชีวิตอย่างหนึ่ง เชื่อกันว่ามีอยู่ประจำชีวิตของคน, พืชบางชนิด เช่น ข้าว, หรือสัตว์เลี้ยงบางชนิด เช่น ควาย ขวัญจะออกจากร่างกายเมื่อตาย แต่ในคนทั่วไป ขวัญอาจออกจากร่างได้เมื่อตกใจอย่างรุนแรง ซึ่งจะทำให้เจ็บป่วยต้องทำพิธีเรียกกลับมา, โดยปริยายหมายถึง มิ่งมงคล, ลีริ. ๒. น. ผมหักขึ้นเวียนเป็นก้นหอย, โดยปริยายใช้เรียกคนที่ขึ้นในลักษณะเช่นนั้นด้วย.

ขวัญกินเถื่อน น. ขวัญออกไปจากร่างกาย ทำให้มีอาการสะดุ้งผวา ตกใจง่าย หรือ เจ็บป่วย เป็นต้น เช่น ในคัมภีร์มหาโชตัตถ [ตำราแพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ฉบับหลวง/หน้า ๕] ตอนหนึ่งว่า "...ลักษณะโลหิตระดูอันบังเกิดมาแต่ดีแต่ดั้นนั้น ถ้าสตรีผู้ใดใช้ลง มักให้เสื่อม ให้มีน เมามัว ชบเซา มิได้รู้ว่ารุ่งว่าค่ำคืนวัน แล้วให้นอนสะดุ้งหวาดไหวเจรจาด้วยผี สมมุติว่า ขวัญกินเถื่อน โทษทั้งนี้คือโลหิตกระทำเอง...".

ไขตรีโทษ น. ความเจ็บป่วยอันเกิดจากกองสมุฏฐานปิตตะ

วาตะ และเสมหะ ร่วมกันกระทำ.

ไขป้าง ดู ป้าง.

ครรร, ครรร-, ครรร [คัป, คัปปะ-, คัณ] น. ท้อง, ท้อง เช่น หญิงมีครรร (ใช้เฉพาะผู้หญิงที่มีลูกอยู่ในท้อง) เช่น ในคัมภีร์ปฐมจินดาตอนหนึ่งว่า "...สตรีทั้งปวงนี้มีครรรอันตั้งขึ้นได้ ๑๕ วันก็ดี เดือนหนึ่งก็ดี แสดงกายให้ปรากฏแก่คนทั้งหลาย ให้รู้ว่าตั้งครรรขึ้นแล้ว เพราะว่า เอ็นผ่านหน้าอกนั้นเขียว หัวมนั้นคล้ำดำเข้าแล้วตั้งขึ้นเปนมืดรอบหัวมนั้นก็ให้แพทย์พึงรู้ว่าสตรีผู้นั้นมีครรรโดยสังเขป...".

ครรรทวารกำเนิด ดู ครรรทวารกำเนิด, ครรรทวารกำเนิด.

ครรรประสูตร, ครรรประสูติ ดู ครรรประสูติ.

ครรรประสูติ [คัณประสูติ] น. การคลอดบุตร การดูแลช่วยเหลือมารดาและทารกขณะคลอด ตลอดจนการดูแลทารกแรกเกิดจนถึงอายุ ๑๒ เดือน เช่น ในคัมภีร์ปฐมจินดาตอนหนึ่งว่า "... ตั้งแต่อยู่ในครรรนั้น トラบเท่าถ้วยศมาศ คือ ๑๐ เดือนเป็นกำหนด ตามธรรมดาประเพณียังมีลมจำพวกหนึ่งชื่อว่า กัมมชชวาท ก็บังเกิดพัดกำเรบแบ่งเส้นแลเอ็นที่รัดตัวกุมารนั้นไว้ ก็ให้กลับเอาศิระลงเบื้องต่ำ ฤกษ์ ยามดีแล้ว กุมารแลกุมารทั้งหลายนั่นก็คลอดออกจากครรรแห่งมารดานั้น...ถ้าแลกุมารกุมารผู้ใด คลอดจากครรรมารดาได้ ๑ เดือน ท่านให้เอาใบกระเพรา ใบเสนียด ใบตานหม่อน บอระเพ็ด บดละลายน้ำทำให้กินประจำท้องกันสักรอกเด็กในเดือน ๑ ดินัก...". บางตำราเขียน ครรรประสูตร, ครรรประสูติ ก็มี.

ครรรปรัมมาศ [คัณปะรามาด] น. การตั้งครรรอันเกิดจากการลูบท้องบริเวณรอบสะดือของพรหม ๒ องค์ที่มีชื่อว่า พรหมจารี ตามที่ระบุในคัมภีร์ปฐมจินดาตอนหนึ่งว่า "...เมื่อแผ่นดินแลเขาพระสุเมรุตั้งขึ้นแล้วนั้น พระอิศวรผู้เป็นเจ้าเธออาราธนาพรหมสององค์ทรงนามว่าพรหมจารีลงมากินวันดิน ครั้นกินแล้วก็ทรงครรรคลอดบุตรได้ ๑๒ คน อันพวกนี้เกิดด้วยครรรปรัมมาศ คือว่าเอามือลูบนาก็มีครรรเกิดบุตรแพร่หลายไปทั้ง ๔ ทวีป แดกเปณภาษาต่างๆ กัน...", บางตำราเขียนเป็น ครรรปรัมมาศ, ครรรปรัมมาศ, ครรรปะรามาศ ก็มี. (มาจากคำ ครรร แปลว่า ท้อง, ปรัมมาศ [ปะรามาด] แปลว่า การลูบลำ

การจับต้อง.)

ครรรภ์ปริมนทล [คันปะริมทน] น. การดูแลรักษาพยาบาลมารดาและทารกในระยะตั้งครรรภ์จนกระทั่งคลอด.

ครรรภ์ปรัมมาศ, ครรรภ์ปรัมมาศ, ครรรภ์ปรัมมาศ, ครรรภ์ปรัมมาศ,
ดู ครรรภ์ปรัมมาศ.

ครรรภ์รักษา น. การดูแลรักษาพยาบาลหญิงตั้งครรรภ์ให้เป็นปกติ เช่น ในคัมภีร์ปฐมจินดา ตอนหนึ่งว่า "...ถ้าสตรีมีครรรภ์ได้เดือน ๑ ก็ดี ถ้าใช้ร่าเพรวพัต คือให้รากให้จุกในอุทรแลให้แตกขึ้นแลแตกลงเป็นกำลัง แลให้ละเมอเพื่อพกดังผีเข้า แพทย์ไม่รู้ ว่าเปนใช้สันนิบาตนั้นหามได้เลย บังเกิดโทษในครรรภ์รักษานั้นเอง ถ้าจะแก้ให้ทำตามโบราณเสียก่อน ท่านให้ทำบัตร์ ๔ มุม เอาแป้งคลึงท้องด้วยมนต์นี้ โอมอิชฎา สวาหะ ๗ ที..."

ครรรภ์วิปลาส [คันวิปปะลาต, คันวิปะลาต] น. ครรรภ์ที่ตกหรือแท้งไป เช่นใน คัมภีร์ปฐมจินดา ผูก ๑ ปริเฉท ๒ [ตำราแพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ฉบับหลวง] ตอนหนึ่งว่า "...อันว่าหญิงจำพวกใดก็ทรงไว้ซึ่งครรรภ์อันบังเกิดซึ่งกามวิตกนั้นหนาไปด้วยไฟราคะอันเป็นสมุฏฐานอันกล้านัก อันว่าสัตว์ทั้งหลายก็มีอาจตั้งมูลปฏิสนธิขึ้นขึ้นได้ ก็มีอันตรายนั้นต่างๆ ก็มีด้วยประการดังนี้ อันว่าสตรีจำพวกใดควรจะกินก็กิน ซึ่งของอันเผ็ดและร้อนเป็นต้นต่าง ๆ ซึ่งของอันจะให้ลงท้องนั้นเป็นต้นต่าง ๆ คือยาที่จะให้แสดงโรคนั้นต่าง ๆ เป็นลักษณะแห่งธาตุน้ำกำาริเบแห่งบุคคลผู้นั้นแท้จริง ก็มีอุปมาดุจดังประไลยกลัย อันจะพดให้ฉิบหายเสียซึ่งสัตว์อันจะมาเอาปฏิสนธิขึ้น ในครรรภ์แห่งสตรีภาพผู้นั้น ก็มีอาจตั้งมูลปฏิสนธิขึ้นได้ด้วยประการดังนี้ อนึ่งโสธอันว่าสตรีผู้ใดมีจิตรนั้นมักมากไปด้วยความโกรธก็วิ่งไปมาโดยเร็ว เมื่อลักษณะโกรธ บางทีก็ทิ้งทอดตัวเองลง ยกมือขึ้นทั้ง ๒ ประหารซึ่งตนเอง อนึ่งโสธอันว่าหญิงปากร้ายมิได้รู้จักซึ่งโทษแห่งตนย่อมด่าตัดพ้อเป็นอันหยาบซ้ำ ซึ่งผัวแห่งตนก็ดี ซึ่งบุคคลผู้อื่นก็ดี เขากระทำโทษคือว่าทุบถองตีเบียดด้วยกำลังแรงนั้นต่าง ๆ สตรีผู้นั้นก็เจ็บซ้ำ ซึ่งครรรภ์แห่งหญิงผู้นั้นก็ตกไป ด้วยประการดังนี้ อนึ่งโสธอันว่าหญิงจำพวกใด ก็ทรงไว้ซึ่งครรรภ์ที่ดี คือภูตปิศาจหากกระทำโทษต่าง ๆ ครรรภ์นั้นก็ได้ตั้งขึ้น บางที่ต้องสาตราคมคุณไสยเขากระทำก็ดี อันว่าลูกอันอยู่ในครรรภ์นั้นก็ตก

ไปแท้จริง ด้วยประการดังนี้..."

ครรรภ์วารกานิด, ครรรภ์วาระกานิด [คันวาระกานิด] น. การตั้งครรรภ์เริ่มตั้งแต่การปฏิสนธิ ไปจนถึงการเจริญเติบโตของทารกในครรรภ์ ซึ่งอาการแสดงออกของมารดาสามารถใช้ทำนายเพศ วันปฏิสนธิหรือวันคลอด และช่างเจ้าเรือนของทารกในครรรภ์ได้ เช่นในคัมภีร์ปฐมจินดาตอนหนึ่งว่า "...ถ้ามีดังนั้นก็ให้มารดาฝันเห็นวิปริตก็รู้ว่าครรรภ์ตั้งอีก และครรรภ์ตั้งขึ้นแล้วมิได้วิปริต ครบ ๗ วัน ก็ขึ้นเข้าดั่งน้ำล้างเนื้อ เมื่อไปอีก ๗ วัน เป็นขึ้นเนื้อไปอีก ๗ วัน เป็นสันฐานดั่งไข่มู ไปอีก ๗ วัน ก็แตกออกเป็นปัญจสาขา ๕ แห่ง คือ ศีรษะ มือ และเท้า ไปอีก ๗ วันก็เกิด เกษา โลมา นขา ทันตา ลำดับกันไปดังนี้ ในขณะที่เมื่อครรรภ์ ตั้งขึ้นได้ ๑ เดือนกับ ๑๒ วันนั้นโลหิตจึงบังเกิดเวียนเข้าเป็นตานกยูง ที่หัวใจเป็นเครื่องรับดวงจิตรวินญาณ ถ้าหญิงเวียนซ้าย ถ้าชายเวียนขวาแต่มิได้ปรากฏออกมา ครั้นเมื่อครรรภ์ถ้วนไตรมาสแล้วโลหิตนั้นก็แตกออกไปตามปัญจสาขา เมื่อได้ ๔ เดือนจึงตั้งอาการครบ ๓๒ นั้น จึงบังเกิดตาแลหน้าผากก่อนสิ่งทั้งปวงจึงบังเกิดเป็นอันดับกันไปเมื่อครรรภ์ได้ ๕ เดือนจึงมีจิตราแลเบิฏจันท์...ถ้ามารดามีครรรภ์ได้ ๓ เดือนมักให้มารดานั้นปวดศีรษะและให้เจ็บนม ให้อยากของหวาน ให้เมื่อยแขนทั้งสองข้าง ให้ตาฟาง ให้หูหนวก ให้เป็นลมเมืนตึง ให้อาเจียนลมเปล่า ถ้าแพทย์เห็นดังนี้แล้วก็ให้พึงรู้ว่าสัตว์มาปฏิสนธิวันจันทร์ เมื่อจะคลอดก็วันจันทร์ เพราะวากานิดชางน้ำเป็นเจ้าเรือน ภูมารผู้นั้นจึงแสดงเพศออกแก่มารดาดังนี้..." ตำราเวชศาสตร์ฉบับหลวง รัชกาลที่ ๕ เล่ม ๑ ใช้ ครรรภ์วารกานิด ด้วยบางตำราใช้ คัพภวาระกานิด ก็มี.

คัพภวากานิด, คัพภวาระกานิด [คัพภวาระกานิด] ดู ครรรภ์วากานิด, ครรรภ์วาระกานิด.

จตุกาลเตโช [จตุกาละเตโช] น. ธาตุไฟ ๔ ประการ ได้แก่ ไฟย่อยอาหาร (ปริณามัคคี) ไฟที่ทำให้ร้อนภายใน (ปริทัยัคคี) ไฟที่เผาร่างกายให้แก่คร่ำคร่า (ชิรณัคคี) และไฟที่ทำให้ร่างกายอบอุ่น (สันตปัคคี), (มาจากคำ จตุ แปลว่า สี่, กาล แปลว่า เวลา กับ เตโช แปลว่า ไฟ).

ฉกาลวาโย [ฉกาละวาโย] น. ธาตุลม ๖ ประการ ได้แก่ ลมพัดตั้งแต่ปลายเท้าถึงศีรษะ (อุพธังคมาวาตา) ลมพัดตั้ง

แต่ศีรษะถึงปลายเท้า (อโรคมาวตา) ลมพัดในท้อง แต่พदनอกไล่ (กุจฉิ สยวาตา) ลมพัดในลำไส้และกระเพาะอาหาร (โกฏฐาสยวาตา) ลมพัดทั่วสรีระกาย (อังกมังกานุสรีวาตา) และลมหายใจเข้าออก (อัสสาสะ ปัสสาสะวาตา), (มาจากคำ ฉ แปลว่า หก กาล แปลว่า เวลา กับ วาโย แปลว่า ลม).

ไชยเพท ดู ไชยเภท.

ไชยเภท [ไชยะเพด] ๑. น. รูปที่เริ่มกำเนิดขึ้นภายในครรภ์ มารดา นับตั้งแต่วันที่ ๗ หลังจากวันปฏิสนธิ เช่น ในคัมภีร์ปฐมจินดาว่า "... ครั้นโลหิตตั้งขึ้นแล้วอยู่ ๗ วันก็บังเกิดเป็นปฐมมังกะละกะลมนั้นก็เรียกว่าไชยเพท คือมีรดูล้างน้ำที่ ๑ ถ้ามีดังนั้นก็ให้มารดาผืนเห็นวิปริต..." ๒. น. ความหมายทั่วไป หมายถึง เด็กที่มีอายุแต่เดือนที่ ๑ ไป. เขียนว่า ไชยเพท ก็มี.

ชลาพุช, ชลามพุช ดู ชลาพุชะ, ชลามพุชะ.

ชลาพุชะ, ชลามพุชะ [ชะลาพุชะ, ชะลามพุชะ] น. สัตว์ที่เกิดในครรภ์ และคลอดออกมาเป็นตัว เช่น คน โค ช้าง. เขียนเป็น ชลาพุช หรือ ชลามพุช ก็มี.

ชาง น. ชื่อโรคเด็กประเภทหนึ่ง มักเกิดในเด็กเล็ก ทำให้มีอาการตัวร้อน เชื้อมซึม ปากแห้ง อาเจียน กินอาหารไม่ได้ ท้องเดิน มีเม็ดขึ้นในปาก ในคอ ลิ้นเป็นฝ้า เป็นตันแบ่งเป็น ๒ ประเภท ได้แก่ ชางเจ้าเรือน และชางจร ทั้งชางเจ้าเรือนและชางจรจะทำให้มีอาการแตกต่างกันตามวันเกิดของเด็ก, เขียนว่า ทราง ก็มี. **ชางเจ้าเรือน** น. ชางที่เกิดกับทารกตั้งแต่อายุครรภ์ได้ ๓ เดือน จนอายุได้ ๕ ขวบ, ชางกำเนิด ก็เรียก. **ชางจร** น. ชางที่เกิดแทรกขึ้นระหว่างชางเจ้าเรือน ทำให้อาการรุนแรงขึ้น, ชางแทรก ก็เรียก.

ชางเจ้าเรือน ดูใน ชาง.

ชางจร ดูใน ชาง.

ชางกำเนิด ดู ชางเจ้าเรือน ใน ชาง.

ชางแทรก ดู ชางจร ใน ชาง.

ตรีโทษ ว. อันเกิดจากกองสมุฏฐาน ปิตตะ วาตะ และเสมหะ ทั้ง ๓ กองสมุฏฐานร่วมกันกระทำให้เกิดโทษ.

ตาน น. ชื่อโรคเด็กประเภทหนึ่ง มักเกิดในเด็กอายุตั้งแต่ ๕-๑๒ ขวบ แบ่งเป็น ๒ ประเภท คือ ตานโจร และตานจร.

ตานโจร น. ตานที่เกิดกับเด็กที่มีอายุตั้งแต่ ๕-๖ ปี เป็นต้น

ไป จนถึง ๗ ปี แพทย์แผนไทยเชื่อว่ามักเกิดจากการกินอาหารอันทำให้เกิดพยาธิในร่างกาย มีอาการหลายอย่าง เช่น ลงท้อง ธาตุวิปริต ชอบกินของสดของ คาว กินอาหารได้น้อย อุจจาระเหม็นคาวจัด อุจจาระกะปริบกะปรอย หรือเป็นมูกเลือด บางทีเลือดออกสด ๆ ทำให้เด็กซูบซีด เมื่อเป็นนานประมาณ ๓ เดือน จะมีอาการลงท้อง ตกเลือดดั่งน้ำล้างเนื้อ ปวดมวนเป็นมูกเลือด ดากออก ตัวผอมเหลือง, ตานขโมย ก็เรียก. **ตานจร** น. โรคตานชนิดหนึ่ง เกิดขึ้นกับเด็กที่เกิดในวันใดก็ได้ มีชื่อแตกต่างกันไป เช่น กระะ พรหมกิจ ลันตุกมิต สารพะวะ กระซึ่งตานจรแต่ละประเภทนี้มีสาเหตุและอาการต่างกัน.

ตานขโมย ดู ตานโจร ใน ตาน.

ตานจร ดูใน ตาน.

ตานโจร ดูใน ตาน.

ถัน น. เต้านม; น้ำนม.

ถันประโยธร น. เต้านมของสตรี อันมีต่อมสร้างน้ำนมสำหรับเลี้ยงลูก เช่น ในคัมภีร์มหาโชตรัต ตอนหนึ่งว่า "...ว่าด้วยปฐมสัตว์มนุษย์อันเกิดมา เป็นรูปสตรีภาพตั้งแต่คลอดออกจากครรภ์แห่งมารดา ก็มีกายประเภทต่างออกกว่าเป็นผู้ชายนั้น ๔ ประการ คือ ถันประโยธรนั้นประการ ๑ จริตกิจยานั้นประการ ๑ ที่ประเวณีนั้นประการ ๑ ต่อมเลือดระดูนั้นประการ ๑ จึงเป็น ๔ ประการดังนี้..." (มาจาก คำ ถัน แปลว่า เต้านม + โยธร แปลว่า อวัยวะอันทรงไว้ซึ่งน้ำ, นม).

ทราง ดู ชาง.

ทวติงสการ ทวติงษาการ ดู อาการ ๓๒.

ทวาทศอาโป [ทวะทะสะอาโป] น. ธาตุน้ำ ๑๒ ประการ ได้แก่ น้ำดี (ปิตตัง) เสมหะหรือเสม็ด (เสมหัง) หนอง (บุพโพ) เลือด (โลหิตัง) เหงื่อ (เสโท) มันข้นหรือไขมัน (เมโท) น้ำตา (อัสสุ) มันเหลวหรือน้ำเหลือง (วสา) น้ำลาย (เชโฟ) น้ำมูก (สิงฆานิกา) ไชข้อ (ลลิกา) และปัสสาวะ (มุตตัง), (มาจากคำ ทวาทสะ แปลว่า สิบสอง กับ อาโป แปลว่า น้ำ).

ทวันโทษ, ทวรรณโทษ [ทวันโทด] ว. อันเกิดจากกองสมุฏฐาน ปิตตะ วาตะ หรือเสมหะ ๒ ใน ๓ กองสมุฏฐาน ร่วมกันกระทำให้เกิดโทษ เช่น ใช้ทวันโทษวาตะและเสมหะเกิดจากกองสมุฏฐานวาตะและเสมหะกระทำร่วมกัน.

โทษ [โทษ, โทษะ] น. ความผิดปรกติดันเกิดจากการเสียสมดุลของกองสมุฏฐานปิตตะ วาตะ และเสมหะ.

นหารูชาโต ดู ใน โโลหิตปกติโทษ ๑.

เบญจขันธ์ [เบญจะขันธ์] ดู ขันธ์ ๕.

ปกติโลหิต ดู โโลหิตปกติโทษ ๑.

ป้าง น. อาการม้ามโต มักเกิดในเด็ก อาจเกิดจากสาเหตุต่าง ๆ ได้หลายอย่าง เช่น ไข้จับสั่นเรื้อรัง โรคธาลัสซีเมีย ผู้ป่วยมักมีไข้คลุ้มเครือเรื้อรังร่วมด้วย จึงมักเรียกไข้ป้าง.

ปิตตัง ชาตัง ดูใน โโลหิตปกติโทษ ๑.

ฝีในมดลูก ดู ฝีมดลูก.

ฝีมดลูก น. ชื่อฝีที่เกิดในมดลูก ทำให้บวมและกลัดหนอง, ฝีในมดลูก ก็เรียก

พรหมกิจ [พรหมะกิจ] น. ชื่อตานจรชนิดหนึ่ง เกิดจากพยาธิผู้ป่วยจะมีฝีเกิดขึ้นที่รูสะดือ ถ่ายอุจจาระเป็นเลือดสด ๆ หากทิ้งไว้นานอาจมีหนองปน ร้อน ๆ หนาว ๆ หดสติ ถ้าเป็นนานถึง ๑ เดือนอาจตายได้ เมื่อใกล้ตายจะมีเลือดออกตามรูขุมขนและตา เช่น ในคัมภีร์ปฐมจินดาตอนหนึ่งว่า "...อันว่าลักษณะตานจรจำพวกหนึ่งชื่อพรหมกิจ เกิดในรูสะดือ มีเกณฑังฝืดคดนี้สัน ขึ้น ๓ วันก็ให้ลงเป็นโลหิตสด ๆ ออกมาเพราะมันกลับเข้าไปทำในดี ตับหัวใจ แลลำไส้ แล้วก็ให้กลุ้มอกกลุ้มใจ หาสติมิได้ ให้ร้อนให้หนาว แลเกณฑังที่ลงนั้นก็เป็โลหิตเสมหะเน่า ถ้าอาการเป็นดังนี้ ที่ดีจะแก้ไขได้ แต่ใน ๑๕ วัน ขึ้นไปจนเดือนหนึ่งแล้วเมื่อใด ก็เป็นอาการตัดแก้มิได้เลย ตายเป็นแทียง เมื่อจะใกล้ตาย โลหิตออกทุกเส้นขน ถ้ามิตาย ตาจะแตกทั้ง ๒ ข้าง เพราะว่าต้อกันหอย จะมาขึ้นทั้ง ๒ ข้าง..."

มหาสันนิบาต น. สันนิบาตที่มีอาการรุนแรงอันเกิดจากกองธาตุทั้ง ๔ ร่วมกันกระทำให้เกิดโทษ, สันนิบาตกองใหญ่ ก็เรียก. ดู สันนิบาต ประกอบ.

มังสัง ชาตัง ดูใน โโลหิตปกติโทษ ๑.

มาตุคัพโภทร น. ท้องแม่, ครรภ์มารดา (มาจากคำ มาตุ แปลว่า แม่, ครรโภทร แปลว่า ท้อง ท้องมีลูก.)

มานโลหิต น. ชื่อโรคชนิดหนึ่ง เกิดจากความผิดปกติของระดู ทำให้มีอาการท้องบวม แบ่งตามสาเหตุของการเกิดโรคออกเป็น ๔ ประเภท ได้แก่ มานโลหิตเกิดจากระดู

ร้างระดูขัด มานโลหิตเกิดจากระดูตกหมก มานโลหิตเกิดจากโลหิตระดูเน่า และมานโลหิตเกิดจากโลหิตจาง, บางตำราเขียน มารโลหิต ก็มี. **มานโลหิตเกิดจากระดูร้างระดูขัด** น. มานโลหิตที่เกิดจากภาวะระดูมาไม่ปกติเป็นเวลานาน ทำให้มีอาการท้องบวม พอง จุกในท้องและอก สะบัดร้อนสะบัดหนาว เบื่ออาหาร เป็นต้น. **มานโลหิตเกิดจากโลหิตตกหมก** น. มานโลหิตที่เกิดจากโลหิตระดูตกค้างอยู่ในร่างกาย ทำให้มีอาการท้องบวม ร่างกายชุ่มพอม มีอาการไอ อาเจียน สะบัดร้อนสะบัดหนาว มือบวมเท้าบวม ท้องอืดเฟ้อ เป็นต้น. **มานโลหิตเกิดจากโลหิตเน่า** น. มานโลหิตที่เกิดจากโลหิตตกหมกในร่างกายปนกับโลหิตระดูร้าง โลหิตคลอบุตร และโลหิตต้องพิฆาต ทำให้มีอาการท้องอืด อาเจียน เหนือแตก น้ำลายมีรสขม หน้ามืดเป็นลม ฟกบวมตามตะโพก หัวเข่า ปลีหนอง สะดือ และบวมทั่วกาย ทำให้แน่นในอก ท้องตึงและโตขึ้น หายใจเหนื่อย นอนไม่หลับ บริโภคอาหารไม่ได้ เป็นต้น. **มานโลหิตเกิดจากโลหิตจาง** น. มานโลหิตที่มักเกิดในผู้หญิงหลังคลอดบุตรที่มีโลหิตปนกับน้ำคาวปลา ทำให้มีอาการเมื่อยมือ เท้า และสันหลัง วิงเวียนศีรษะ ตามัว จุกเสียดแน่นหน้าอก ท้องขึ้นถึงบวมพอง ท้องโตขึ้นจนผิดปกติ บริโภคอาหารไม่ได้ เป็นต้น.

มารโลหิต ดู มานโลหิต.

มานเลือด ดู มานโลหิต.

แม่ชาง น. เม็ดยอดที่ผุดขึ้นมาเป็นกลุ่ม มักมีเม็ดเล็ก ๆ กระเจายอยู่เป็นบริวาร เช่น ในคัมภีร์ปฐมจินดาตอนหนึ่งว่า "...ถ้าแลกรรมารูมีผู้ใดคลอดจากครรภ์มารดาวันศุกร์กำเนิดชางข้างเป็นเจ้าเรือน....ลักษณะชางข้างมีแม่ ๕ ยอด มีบริวาร ๘๐ ยอด กระทำให้ไอ คอแห้ง เจ็บคอ..."

ระดู น. เลือดประจำเดือนที่ถูกขับถ่ายจากมดลูกออกมาทางช่องคลอด.

ระดูล้างหน้า น. ระดูที่มานเล็กน้อยเมื่อเริ่มตั้งครรภ์.

รดูล้างหน้า ดู ระดูล้างหน้า.

รูปกษณโร ดู รูปขันธ์

รูปขันธ์ [รูปขันธ์, รูปปะขันธ์] น. กองรูป, สิ่งที่มีมองเห็นได้ด้วยตา รวมถึงพฤติกรรม และคุณสมบัติอื่นของส่วนที่เป็นร่างกาย เป็นขันธ์ ๑ ที่เป็นรูปธรรมในขันธ์ ๕, รูปกษณโร ก็เรียก.

โลหิตคลอบุตร น. โลหิตระดูของสตรีหลังคลอดบุตร ซึ่งมีลักษณะเป็นลิ่มเป็นก้อน และอาจมีอาการอื่นร่วมด้วย เช่น ขบฟัน ตาเหลืองตาช้อน ขอบตาเขียว ริมฝีปากเขียว เล็บมือเล็บเท้าเขียว.

โลหิตตกหมกซ้ำ น. โลหิตระดูอันเกิดจากโลหิตเน่า ที่ไม่ได้รับการรักษา หรือรักษาแล้วไม่ได้ผล ทำให้โรคกำเริบ เกิดเป็นฝีต่าง ๆ เช่น ฝีมดลูก มานโลหิต.

โลหิตต้องพิฆาต น. โลหิตระดูที่ผสมกับโลหิตอันเกิดจากการกระทบกระแทก เช่น ตกต้นไม้หรือถูกทุบตี ทำให้โลหิตระดูมีลักษณะผิดปกติไป.

โลหิตทุจริตโทษ ๑ น. อาการก่อนมีระดูที่ผิดปกติไปจากอาการที่เคยมีเป็นประจำในช่วงก่อนมีระดู.

โลหิตทุจริตโทษ ๒ น. ความผิดปกติของระดู รวมถึงอาการต่าง ๆ ที่เกิดร่วมกับความผิดปกติของระดู ตำรายา คิลจารึกวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม (วัดโพธิ์) ว่า หมายถึง ความผิดปกติของระดูอันเกิดในสตรีที่มีสามีแล้ว. ตำราการแพทย์แผนไทยแบ่งโลหิตทุจริตโทษตามสาเหตุออกเป็น ๕ ประการ ได้แก่ โลหิตระดูร้าง โลหิตคลอบุตร โลหิตต้องพิฆาต โลหิตเน่า และโลหิตตกหมกซ้ำ.

โลหิตเน่า น. โลหิตระดูเกิดเน่าเสียทำให้มีอาการต่าง ๆ แทรกซ้อน เช่น โลหิตเป็นพิษ เกิดผื่น ตำราแพทย์แผนไทยว่าเกิดจาก โลหิตระดูร้าง โลหิตคลอบุตร โลหิตต้องพิฆาต และโลหิตตกหมก ซึ่งถูกปล่อยทิ้งให้เรื้อรังจนเน่าเสีย.

โลหิตปกติโทษ ๑ น. อาการก่อนมีระดูอันเกิดขึ้นเป็นประจำทุกเดือนของสตรีแต่ละคน คัมภีร์มหาโชตรัตว่า อาการนี้อาจเกิดจากแหล่งที่มาของโลหิตระดู ซึ่งจำแนกได้ ๕ ประการ คือ โลหิตเกิดแต่หัวใจ (หทัยยัง ชาตัง) โลหิตเกิดแต่หัวใจ (ปิตตัง ชาตัง) โลหิตเกิดแต่ผิวหนัง (มังสัง ชาตัง) โลหิตเกิดแต่เส้นเอ็น (นหารูชาโต) และโลหิตเกิดแต่กระดูก (อัญญิกัง ชาตัง) โลหิตจากแต่ละแหล่งนี้อาจทำให้เกิดอาการก่อนมีระดูที่แตกต่างกันไป และเมื่อระดูมาแล้วอาการเหล่านั้นก็จะหายไป, ปกติโลหิต ก็เรียก.

โลหิตปกติโทษ ๒ น. อาการก่อนมีระดูอันเกิดขึ้นเป็นประจำทุกเดือนของสตรีพรหมจรรย์ ความหมายนี้ปรากฏในตำรายาคิลจารึกวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม (วัดโพธิ์).

โลหิตระดูร้าง น. โลหิตระดูไม่มาตามปกติ มักทำให้เกิดอาการเจ็บปวด ระดูอาจมีสีดำและมูกกลิ่นเหม็นเน่า หรืออาจใสเหมือนน้ำควาปลา หรือเหมือนน้ำขาวขุ่น หรืออาจมีก้อน.

วิญญานักขันโธ [วินยานักกะขันโธ] ดู วิญญานขันธ.

วิญญานขันธ [วินยานะขัน, วินยานะขัน] น. กองวิญญาน, ความรับรู้ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เป็นขันธ ๑ ที่เป็นนามธรรมในขันธ ๕, วิญญานักขันโธ ก็เรียก.

วิสติปถวี [วิสติปะถะวี, วิสติปัดถะวี] น. ชาติดิน ๒๐ ประการ อันได้แก่ ผม (เกศา) ขน (โลมา) เล็บ (นขา) ฟัน (ทันตา) หนัง (ตโจ) เนื้อ (มังสัง) เอ็น (นหารู) กระดูก (อัญญิกัง) ไชกระดูก (อัญญิมิณชัง) ไต (ปิหัง) หัวใจ (หทัย) ตับ (ยกนัง) พังผืด (กิโถมัง) ม้าม (วัคัง) ปอด (ปัผาสัง) ไส้ใหญ่ (อันตัง) ไส้เล็ก (อันตคณัง) อาหารใหม่ (อุทริยัง) อาหารเก่า (กริสัง) และสมองคิริระ (มัตถกัมตถลึงคัง), (มาจากคำ วิสะ หรือ วิสติ แปลว่า ยึด กับ ปถวี แปลว่า ดิน).

เวทนากขันโธ [เวทะนากะขันโธ] ดู เวทนาขันธ

เวทนาขันธ [เวทะนาขัน] น. กองเวทนา, ความรู้สึกสุข ทุกข์ หรือเฉย ๆ เป็นขันธ ๑ ที่เป็นนามธรรมในขันธ ๕. เวทนากขันโธ ก็เรียก.

สังขารขันธ [สังขานขัน, สังขาระขัน, สังขานะขัน] น. กองสังขาร, ความคิด เป็นขันธ ๑ ที่เป็นนามธรรมในขันธ ๕.

สังเสทชะ, สังเสทชะ [สังเสทชะ] น. สัตว์ที่เกิดในเปลือกตมขึ้นและหมักหมมเน่าเปื่อย เช่น กิมิชาติ.

สัญญาขันธ น. กองสัญญา, ความจำ เป็นขันธ ๑ ที่เป็นนามธรรมในขันธ ๕.

สันตุกมิต [สันตุกมิต] น. ชื่อตานจรชนิดหนึ่ง เกิดจากการกระทบกระเทือนทำให้ชอกช้ำ ผู้ป่วยจะมีการใช้ตัวร้อนมือเท้าเย็น เป็นผื่นขึ้นทั้งตัว ถ่ายเป็นมูกเลือด ปวดมวนในท้อง กระหายน้ำ กินข้าวกินนมไม่ได้ เช่น ในคัมภีร์ปฐมจินดาตอนหนึ่งว่า "...อันว่าลักษณะตานจรจำพวกหนึ่งชื่อว่าสันตุกมิต โทษเกิดขึ้นเพื่อใช้พิฆาฏ ในเมื่อรู้เดินรู้วิ่งแลล้มลงถูกไม้ถูกดินก็ดี หน้าแดงมูกแล่นอาอกลงกระทบฟกซ้ำแห่งใด ๆ ก็ดี ย่อมเพนใช้พิฆาฏสิ้นกระทำให้จับให้ตัวร้อนมือเท้าเย็น ให้บิดตัวบ้างเพนเม็ดเพนยอดขึ้นทั้งตัว สมมติว่าออกหัด ครั้นจมเข้าไปก็ทำให้ลงท้องเพนมูกเลือดจะนับเวลามิได้ ให้ปวดมวนให้

ระหายน้ำ ให้มีนมัวให้ไอ กินเข้ากินนมมิได้ ท่านให้
แก้ไขจึงดี จะได้ส่วน ๑ เสีย ๒ ส่วน...”.

สันนิบาต ๑ น. ความเจ็บป่วยอันเกิดจากกองสมุฏฐานปิตตะ
วตะ และเสมหะ ร่วมกันกระทำให้เกิดโทษเต็มกำลัง
ในวันที่ ๓๐ ของการเจ็บป่วย. ๒. น. ชื่อไข้ประเภท
หนึ่งซึ่งผู้ป่วยจะมีอาการสั่นเทา ชักกระตุก และเพ้อ เช่น
ไข้สันนิบาตลูกนก ไข้สันนิบาตหน้าเพลิง.

สารพะกะระ น. ชื่อตานจรชนิดหนึ่ง เกิดจากพยาธิ ผู้ป่วยจะ
มีเม็ดขึ้นที่หูที่จมูก แล้วแตกออกเป็นเลือดปนหนอง
เหม็นเน่า เป็นแล้วหายแล้วกลับมาเป็นอีกเรื่อยอยู่นาน
หากมีอาการถ่ายเป็นหนองผิแล้ว จะทำให้ตายได้ โดย
ก่อนตายจะมีเลือดออกทางหู จมูก และทวารหนัก ทวาร
เบา เช่น ในคัมภีร์ปฐมจินดาตอนหนึ่งว่า “... อันว่าลักษณะ
ตานจรจำพวกหนึ่ง ชื่อว่าสารพะกะระ ให้ชนลูกทุกเส้น
ให้เป็นยอขึ้นในหูในจมูกก็ดี ครั้นยอนั้นแตกออกก็
เป็นโลหิตไหลไป จึงให้บวมขึ้นแตกออกเป็นบุพโพเหม็น
เน่า ย่อมเป็นชั่วนาตาปี หายแล้วก็เป็นอย่างนี้ ถ้าขึ้นจมูก
แล้วร้ายนัก เพราะว่าขึ้นสมองแล้วตกลงไปในท้อง ทำให้
ลงดังหนองฝีแลมันสมอง กระทำให้ตัดอาหารเสีย เมื่อ
ตายนั้นโลหิตออกทางหูทางจมูก แลทวารหนักทวารเบา
ถ้าอาการเป็นดังนี้ ท่านตัดรักษาไม่รอดเลย...”.

หทัยยัง ชาตัง ดูใน โลหิตปกติโทษ ๑.

อฏฐิกัง ชาตัง ดูใน โลหิตปกติโทษ ๑.

อณทะชะ, อณทะชะ [อณทะชะ] น. ลัทธิที่เกิดจากไข้แล้วพัก

เป็นตัว เช่น ฐน ก เต่า.

อาการ ๓๒ น. ส่วนที่ประกอบเป็นร่างกายที่มองเห็นและจับต้อง
ได้ ๓๒ อย่าง มีธาตุดิน ๒๐ อย่าง (ได้แก่ ผม ชน เล็บ
ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ไตหรือพุง
หัวใจ ตับ พังผืด ม้าม ปอด ไส้ใหญ่ ไส้เล็ก อาหารใหม่
อาหารเก่า และสมองศีรษะ) และธาตุน้ำ ๑๒ อย่าง (ได้แก่
น้ำดี เสมหะหรือเลือด หนอง เลือด เหงื่อ มันทันหรือไข
มัน น้ำตา มันเหลวหรือน้ำเหลือง น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ
และปัสสาวะ) เมื่อมีส่วนประกอบเหล่านี้ครบสมบูรณ์
มักเรียกว่า อาการครบ ๓๒. ทวตังสาการ ทวตังชาการ
ก็เรียก (มาจาก ทวตัสส + อาการ).

อาคันตุกะสันนิบาต น. สันนิบาตที่เกิดขึ้นแทรกเป็นครั้งคราว
ผู้ป่วยจะมีอาการเหมือนสันนิบาต. สันนิบาตจร ก็เรียก.
ดู สันนิบาต ประกอบ.

อุปปาติกะ [อุปะปาติกะ] ดู โอปปาติกะ.

เอกโทษ [เอกะโทต, เอกกะโทต] ว. อันเกิดจากกองสมุฏฐาน
ปิตตะ วตะ หรือเสมหะ กองใดกองหนึ่ง กระทำให้เกิด
โทษ เช่น ไข้เอกโทษเสมหะ เกิดจากกองสมุฏฐาน
เสมหะกระทำเพียงกองเดียวเท่านั้น.

โอปปาติกะ [โอปะปาติกะ] น. ผู้ที่เกิดขึ้นโดยไม่ต้องอาศัยพ่อ
แม่ อาศัยยถิตกรรม เกิดขึ้นและโตเต็มตัวในทันใด เมื่อ
ตายไม่มีซาก ได้แก่ เทวดา พรหม สัตว์นรกเปรต และ
อสุรกาย, อุปปาติกะ ก็เรียก.